

ДИНАМІЗМ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА ТА СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ

Здійснено спробу виявлення особливостей формування та розвитку соціальної структури українського суспільства перехідного періоду. Особлива увага приділяється формуванню нових елементів соціальної структури, зумовлених розвитком у суспільстві ринкових відносин, їх місцю і ролі в соціальній системі українського суспільства.

У перехідний період державотворення, визнання України повноправним суб'єктом міжнародної політики спостерігається тенденція до наукового заперечення значення історичної ролі класової боротьби й абсолютизуються загальнолюдські цінності, в кращому випадку соціально-класові інтереси постають як вторинні стосовно загальнолюдських. Проте беззаперечною пріоритетністю останніх не спростовує того факту, що соціально-класові інтереси не втратили сьогодні значимості й гостроти, а їх науково-теоретичне дослідження – актуальності. Крім того, дійсність переконує, що сьогодні в Україні відбувається процес глибокого соціального розшарування суспільства, загострення суперечностей між різними соціально-класовими утвореннями. Суттєвих змін зазнали традиційні суспільні класи, соціальні групи і верстви, з'явилися навіть такі, чий груповий егоїзм завдає шкоди всій справі державного будівництва. За роки так званої перебудови виник новий клас, який привласнив собі право розподіляти й перерозподіляти суспільні блага, при цьому формально не володіючи власністю. Внаслідок його діяльності значно посилюється відчуження виробника від наслідків своєї діяльності, останній виявився неспроможним придбати на свої трудові прибутки ним же вироблений продукт. Це може призвести до подальшого суспільного розшарування, до поляризації соціальних сил, нарешті викликати соціально-політичний конфлікт. Тому глибоке вивчення і всебічне дослідження проблеми соціальної структури і соціальної стратифікації українського суспільства постає як першочергове завдання філософської, політичної та соціологічної наук.

Аналіз вітчизняної літератури свідчить про незначну кількість праць з проблематики нашого дослідження. Лише останнім часом з'явилися публікації, в яких аналіз соціальних процесів в Україні принципово відрізняється від усталеної тричленної моделі класового поділу, хоча і вони нерідко мають публіцистичний характер. Це зумовлено тим, що такі поняття, як "соціальна стратифікація", "середній клас", "політична еліта", "контр-еліта" та інші, увійшли до понятійного апарату вітчизняної філософії та політології лише на початку 90-х років.

Аналіз концептуальних засад, представлених у сучасній вітчизняній науковій літературі такими авторами, як В. Андрущенко, Д. Видрін, Л. Губерський, М. Жулинський, В. Кремень, В. Литвин, М. Михальченко, М. Мокляк, І. Надольний, Ю. Пахомов, В. Полохало та ін., дає підставу розглядати соціальну структуру і соціальну стратифікацію як багатомірний, ієрархічно організований соціальний простір, у якому соціальні верстви і групи розрізняються між собою ступенем володіння владою, власністю і соціальним статусом. Соціальна структура суспільства виступає однією з основних категорій соціологічного аналізу суспільства, що визначає мережу впорядкованих і взаємозумовлених зв'язків між елементами соціальної системи, що знаходяться в постійному розвитку, видозмінюються залежно від зміни, соціально-політичних економічних і духовних основ суспільства; як відносин, що існують між елементами соціальної системи та організації специфічно групових або індивідуальних позицій, що різняться особливим статусом.

У марксистській теорії акценти робляться на динаміку відносин між класами – основними суб'єктами суспільного розвитку. Крім того, питання соціальної нерівності порушується досить рідко й обмежуються в основному економічною сферою, умовами праці та побуту [1: 74-75]. Коли мова заходить про привілеї, то вони розглядаються лише як елемент виробничих відносин [2; 3: 27-38]. Лише останнім часом у наукових публікаціях спостерігається прагнення пов'язати привілеї із владними структурами [4].

У західній літературі і значна увага приділена аналізу соціальної стратифікації, яку часто ототожнюють із соціальною нерівністю, і виділено в ній дві основні риси. Перша пов'язана з диференціацією населення в ієрархічно оформлені групи, тобто вищі і нижчі верстви (класи). Друга полягає в нерівному розподілі соціокультурних благ і цінностей, престиж яких має широкий діапазон. Так, П. Сорокін виділяє чотири групи факторів, що виступають критерієм соціальної нерівності: права і привілеї, обов'язки і відповідальність, соціальне багатство і злидні, влада і вплив [5: 318-327]. Соціальна стратифікація аналізується на трьох рівнях: 1) культура, яка утворює ціннісно-нормативний рівень регуляції поведінки людей; 2) соціальна система або система взаємодії людей, що створює різні форми групового життя; 3) поведінка особистості та її мотиваційна сфера. Конкретні форми соціальної стратифікації виникають на перетині двох основних факторів: соціальної диференціації і пануючої системи соціальних цінностей та культурних стандартів.

Викладені принципи соціальної диференціації є теоретичною основою багатомірного підходу до проблеми соціальної стратифікації. Соціологи виділяють тут різноманітні зрізи чи "виміри": рівень прибутків, майнову нерівність, освіченість, етнічні ознаки, статеві та вікові критерії, політичні позиції. Важливе місце має оцінка позиції, яку займає людина.

Слід відзначити, що сьогодні ми ще не маємо фундаментальних праць, у яких досліджувалися б процеси формування нових соціальних утворень перехідного періоду, класотворчих ознак, що з'явилися останнім часом в українському суспільстві. Окремі наукові статті та публікації ще не дають достатньо повної картини процесів у плані соціальної диференціації, поляризації в суспільстві.

Завданням статті є виявлення особливостей формування та розвитку соціальної структури українського суспільства перехідного періоду.

Структура суспільства перехідного періоду формується під впливом різноманітних факторів. Змінюється суспільна форма всіх інститутів – економічних, політичних, культурних, освітніх і, в першу чергу, інститутів власності та влади. Відбуваються глибокі зміни тих соціальних основ і регуляторів, які формують соціальну структуру. Змінюється сама соціальна природа компонентів соціальної структури – груп, спільностей, розпочинається процес становлення їх як суб'єктів власності та влади, тобто ресуб'єктивізація громадянського суспільства. Формуються нові економічні класи, прошарки або страти зі своєю системою суперечностей і конфліктів.

Глибокі зміни в суспільно-політичному житті суспільства відбуваються в результаті складного переплетіння та взаємодії інтересів різних соціальних груп (класів, страт, етнічних, професійних, релігійних, вікових та інших груп). Рівень розвитку соціальної структури, ступінь зрілості інтересів соціальних груп, їх визначеність виступають важливими чинниками економічного, суспільно-політичного і духовного життя суспільства.

Оцінюючи реальний розвиток наявної суспільно-політичної ситуації, слід зазначити, що кризові явища, які супроводжують усі сторони життя українського суспільства, зумовлені станом перехідного періоду від буття в межах жорстко визначеної командно-адміністративної системи та ідеологічних координат до розвитку суспільства як неоднорідного, різноманітного, динамічного, а тому здатного на саморозвиток.

Для української держави сьогодні характерним є те, що за порівняно короткий час у форсованому режимі ми маємо пройти ті етапи суспільного розвитку, для проходження яких іншими державами було відведено не одне десятиріччя. Прискорена трансформація політичної системи, зміна структури влади та механізмів управління суспільством, перерозподіл колишньої державної власності не могли не змінити саму основу соціальної структури суспільства та не відбитися на зміні соціального статусу більшості його членів. Тому важливим завданням держави є діяльність, спрямована на управління соціальним розшаруванням суспільства, регулювання процесів диференціації та забезпечення його суспільної рівноваги.

У зв'язку з цим постає необхідність теоретичного дослідження формування і функціонування соціальної структури суспільства в історичній ретроспективі, яка підтверджує, що філософська і соціологічна думка завжди розглядала соціальну структуру як явище, невіддільне від майнових і владних відносин.

Соціальна структура тлумачилась як певна множинність соціальних груп, які різняться між собою функціями в суспільстві і розмірами багатств. На основі цих відмінностей складаються жорсткі відносини між групами у сфері влади (одні керують, інші підпорядковуються) і багатства (одні присвоюють результати праці інших).

Коли говорити про нові підходи до соціальної структури суспільства перехідного періоду, що мають стати дороговказом практичної реалізації теоретичних концепцій, то слід пам'ятати, що вони включають досягнення світової наукової думки і практики існування та розвитку соціумів на різних етапах суспільного життя. Так, скажімо, марксизм зробив цінний внесок у світову філософську і соціологічну думку про роль класової боротьби як рушійної сили суспільного прогресу, що впливає з аналізу відносин власності на засоби виробництва і призводить до економічної та соціальної стратифікації в суспільстві. Але при цьому в марксизмі сама соціальна структура зводиться лише до класової, поза увагою залишаються такі неklasові елементи, як касты, клани, маргінальні утворення; класова боротьба проголошується рушійною силою будь-якого класово-диференційованого суспільства, що не повною мірою відповідає ретроспективі історичного розвитку; недостатньо приділено увагу надається виробничим ознакам класу.

Останнім часом у науковій літературі складається інша парадигма вивчення соціальної структури і соціальної стратифікації: багатомірний ієрархічний підхід, що використовує такі критерії, як місце у сфері зайнятості, прибуток, позиція у владних структурах, престиж, а також формування нових соціо-групових самоідентифікацій [4].

Найбільш привабливим, на нашу думку, є підхід М. Вебера до соціальної стратифікації, де він виділяє три види соціальної диференціації, які являють собою різні форми, механізми впливу соціальних груп і їх взаємодії у ставленні до політичної влади: 1) економічно-технологічна диференціація та відповідні індустріальні, професійні та комерційні організації; 2) відмінність статусів, що впливають на міжособистісні стосунки і такі, що відіграють значну роль у процесах політичної соціалізації і політичної участі; 3) інституційні відмінності, що впливають на способи взаємодій особистостей і груп з різними політичними, в тому числі й партійними структурами.

Саме цей метод на сучасному етапі найбільш прийнятний для дослідження й аналізу соціальної структури суспільства, в тому числі й українського. Соціальна структура сучасного українського суспільства характеризується значною нестійкістю як у межах соціальних груп, так і між ними. Іде розмивання традиційних груп населення, становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, прибутками, включеністю до владних структур, за соціальною самоідентифікацією, тобто відбувається процес декомпозиції існуючої структури.

У соціальній структурі проявляються дві закономірні тенденції: з одного боку, радикальні зміни у формах власності, що зачіпають корінні інтереси населення, визначають деяку свободу в їх діях, сприяють реалізації можливостей індивіда; з іншого – посилюють соціальне відчуження особи, що супроводжується такими явищами, як безробіття, зубожіння широких мас населення, деградація моралі, політики, економіки. В умовах української дійсності, коли ще не сформовані капіталістичні відносини і властиві їм стійкі соціальні групи, класи, все сказане вище посилюється не баченою до цього поляризацією населення за рівнем прибутків, матеріального добробуту, за цілим комплексом інших показників, що формують соціальну нерівність.

Важливо зазначити, що в умовах переходу до ринкових відносин у нашому суспільстві зникають традиційні механізми регулювання поведінки соціальних груп, форми й методи соціальної організації, прискорюється рухомість соціального статусу різних соціальних прошарків. І це, на нашу думку, перешкоджає усвідомленню цими групами своєї спільності і визначенню спільного інтересу. Значною мірою люди виявилися виштовхнутими з кола раніше існуючих стереотипів, звичних норм, уявлень, і вони трансформуються в нові, не досить стійкі спільності. Все це разом узятє означає маргіналізацію, хоча й тимчасову, але значних мас населення. Виникають, а також збільшуються кількісно стійкі маргінальні соціальні групи (біженці, "вимушені переселенці", жебраки, безпритульні, безробітні, наркомани, кримінальні елементи та ін.).

На фоні формування нових соціально-політичних, економічних і духовних основ українського суспільства виникає потреба у виборі оптимальної моделі відтворення української політичної еліти. Це дозволить подолати, чи хоча б амортизувати, соціально-політичні суперечності, забезпечити політичну стабільність в українському суспільстві. На нашу думку, від того, яка модель формування і відтворення політичної еліти буде переважати, багато в чому буде залежати динаміка центробіжних тенденцій у суспільно-політичному і духовному житті українського суспільства. Поки що ж українська політична еліта характеризується високим ступенем фрагментарності, в її складі домінують господарники і адміністратори, що значною мірою зумовлює роль адміністративних каналів "входження до влади". Тому для посткомуністичної України є характерним змішана система відтворення політичної еліти.

Основу нинішньої соціальної структури українського суспільства складають соціальні верстви та класи радянського суспільства, що характеризувалися значною мірою становістю, позаекономічними джерелами прибутків і привілеїв, "жорсткістю", вертикальними зв'язками типу "панування – підпорядкування", "покровительство – залежність", патерналізмом і клановістю. Подальший розвиток соціально-стратифікаційних процесів в Україні, трансформація соціальної структури суспільства буде залежати від прискорення темпів економічного і політичного реформування, від врахування соціальних і національно-культурних особливостей України взагалі й пострадянської зокрема, де загрозливих розмірів набувають економічний рекет, злочинність, криміналізація відносин, тіньова економіка, політичний волюнтаризм, а паростки демократії і толерантності ще досить слабкі.

Слід зазначити, що соціальна структура сучасного українського суспільства складається під впливом різних факторів. Змінюється суспільна форма всіх соціальних інститутів – економічних, політичних, культурних, освітніх і, в першу чергу, інститутів власності та влади. Відбуваються глибокі зміни і перетворення тих соціальних основ та регуляторів, які формують соціальну структуру українського суспільства. Змінюється й сама соціальна основа компонентів соціальної структури – груп, спільностей, розпочинається процес їх відтворення як суб'єктів власності, тобто, відбувається ресуб'єктивація громадянського суспільства. На зміну процесові рефеодалізації з ієрархією станів, що мало місце в радянському суспільстві, йде процес появи нових економічних класів, верств або страт зі своєю системою соціальних суперечностей і конфліктів.

Основні зміни в суспільстві, що тягнуть за собою й основні суперечності, полягають у тому, що колишня партійна, державна, а особливо господарська номенклатура (директорський корпус) змінила свою сутність, трансформувалася в особливий прошарок великої і середньої буржуазії, яка, поєднавши адміністративну діяльність з комерційною, активно включилася в перерозподіл власності, що відбувається в основному шляхом пограбування населення та держави. Іде процес злиття двох основних груп правлячої "еліти" – необуржуазії і поновленої номенклатури. Вони й складають пануючий вже і в економіці, і в політиці клас буржуазії. При цьому між цими групами буржуазної "еліти" існують суттєві суперечності, політичне вираження яких полягає в боротьбі за посади у владних структурах.

В умовах, коли антигонізація українського суспільства набула майже тотального характеру, серед пріоритетів української державності на сучасному етапі важлива роль належить консолідації українців як нації, становленню її соціальної бази, соціальній інженерії, формуванню національної еліти, людей з виразною національною свідомістю і національними ідеалами. Базовим завданням такого суспільства мають бути досягнення політичної стабільності, соціальної рівноваги, динамізм економічного розвитку та дотримання цілісності інтересів усіх членів суспільства.

Отже, українське суспільство, яке перебуває в процесі трансформації, потребує цілісної концепції модернізації всіх сфер життєдіяльності. Кризові явища, які й сьогодні супроводжують життя суспільства, зумовлені станом перехідного періоду від буття в межах жорстко визначеної адміністративно-командної системи та ідеологічних координат до розвитку суспільства як неоднорідного, розмаїтого, динамічного, а тому здатного до саморозвитку. Прискорена трансформація політичної системи, зміна власне структури влади та механізмів управління суспільством, перерозподіл колишньої державної власності не могли не змінити докорінно основу соціальної структури суспільства та не відбитися на соціальному статусі більшості його членів. Тому важливим завданням соціальної рівноваги суспільства є діяльність, спрямована на управління соціальним розвитком суспільства та регулювання процесів його диференціації.

Виникає проблема пошуку теорії, яка б адекватно пояснювала трансформацію соціальної структури, що відбувається в українському суспільстві. Серед пріоритетів української державності та соціальної політики на сучасному етапі важлива роль належить консолідації українців як політичної нації і поліетнічного народу, становлення її соціальної бази, формуванню національної еліти, людей з виразною національною свідомістю й національними ідеалами. Базовими завданнями такого суспільства мають бути досягнення політичної стабільності, соціальної рівноваги, динамізм економічного розвитку та дотримання цілісності інтересів його членів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Амвросов А. Социальная структура советского общества. – М.: Политиздат, 1975. – 234 с.
2. Иванчук Н. Культура потребностей и потребления как элемент социалистической культуры // Научный коммунизм. – 1980. – С. 64-71
3. Ануфриев Е. Социальная роль и активность личности. – М.: Политиздат, 1971. – 140 с.
4. Бадзьо Ю. Україна: четверта спроба, або чи виживуть українці? // Розбудова держави. – 1995. – № 10. – С. 36-39.
5. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 545 с.

Матеріал надійшов до редакції 12.11.2004 р.

Борисюк С.Л. Динамизм социальной структуры общества и социальная стратификация.

Предпринята попытка определения особенностей формирования и развития социальной структуры украинского общества переходного периода. Особое внимание уделяется формированию новых элементов социальной структуры, обусловленных развитием в обществе рыночных отношений, их месту и роли в социальной системе украинского общества.

Borysyuk S.L. Dynamism of Social Structure of a Society and Social Stratification

The article attempts to define the peculiarities of forming and development of social structure of the Ukrainian society during the transition period. Special attention is paid to the formation of new elements of the social structure which are conditioned by the development of market economy in our society and also by their place and role in the social system of the Ukrainian society.